

**В'ячеслав Лоха,
Анатолій Лоха
(Переяслав-Хмельницький)**

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ ЄПИСКОПИ: ЇХ ФУНКЦІЇ ТА РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ І ГЕНЕЗІ ЄПАРХІЇ ТА ІЄРАРХІЯ ЦЕРКОВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті, на основі спеціальної літератури, авторами робиться спроба з'ясувати функції та роль переяславських єпископів у становленні і генезі єпархії. Зокрема, представлено оригінальну періодизацію Переяславської єпископії. Висвітлюється персональний склад архієреїв та ієрархія церковного управління.

Переяславські архієреї уособлювали найвищу церковну владу й ієрархічну сходінку в Переяславсько-Бориспільській єпархії. Переяславська єпископія пройшла тернистий шлях своєї внутрішньої еволюції, тому можна виокремити певні церковно-історичні періоди її існування, занепаду та відродження: I період – відродження на основі Давньоруської Переяславської єпархії (з 1700 р.); II період – становлення в певній незалежності від Київської митрополії (1733–1785 рр.); III період – ліквідації (у 1785 р.) Переяславської єпископії російським царизмом, але невдовзі, знову відновлення, у вигляді коадіуторства й повної залежності від владик Київської митрополічної єпархії (1785–1799 рр.); IV період – повернення певної, умовної самостійності (з 1799 р.); V період – заснування (з 1803 р.) Полтавсько-Переяславської єпархії, резиденція якої до 1847 р. залишалася у Переяславі; VI період – перенесення центру єпископії до Полтави (з 1847 р.); VII період – утворення в межах Полтавської єпархії незалежної, української, церковної ієрархії (1921 р.) та її закриття (на початку 1930 рр.), внаслідок того, що духовенство було репресовано радянським партійним керівництвом; VIII період – фактичного занепаду церковного життя через ідеологічні перепони (з 1937 р. до початку 1990 рр.) IX період – початок становлення (з початку 1990 рр.) українського духовного життя й церкви та відродження (з 2000 р.) Переяславської єпархії.

Методологічною основою роботи стали принципи історизму, системності та наукової об'єктивності. Вони зумовили поєднання загального, особливого і специфічного, конкретний аналіз означених явищ за певних умов, а також адекватну інтерпретацію текстів джерел.

Ключові слова: *духовенство, єпископ, архієрей, Переяславська єпископія, єпархія, церква.*

Духовенство завжди було важливою верствою українського соціуму і відігравало вагомий роль у його політичному, економічному, культурному житті. Значення церковної верхівки – носія суспільних та історичних традицій, – ступінь її відкритості чи закритості для нових членів, ідеологічні та суспільні погляди, наявність чи відсутність культурної асиміляції – усі ці чинники є значимими для розв'язання важливих питань у дослідженні суспільства будь-якого часу, в тому числі й другої половини XVII–XIX ст. Підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату у 1685–1686 рр. повстало як одна з гострих проблем українського суспільства другої половини XVII ст., що породила цілу низку далекосяжних наслідків у національному і церковному житті України. Її гострота відчувається й донині, тому що проблема статусу Української Православної Церкви є в числі найважливіших у сучасному церковно-політичному становищі як Переяслава, так і в політиці держави в загалом.

Привілейованим станом у Гетьманщині вважалося духовенство, права якого в роки Визвольної війни значно розширилися. Духовенство було добре організованим станом, який спирався на свої давні традиції та православ'я. У роки Національної революції та Визвольної війни під гаслами боротьби за православну віру [12, с. 506] було зупинено намагання католицизму Речі Посполитої латинізувати переяславців. Унаслідок змін, права православного духовенства значно розширилися, вони звільнилися від державних повинностей і поборів, збільшилося монастирське землеволодіння, заборонялося світським особам втручатися у

внутрішнє життя кліру. Гетьманська влада зобов'язувала «меский» уряд (чиновників магістрату) всіляко сприяти духовенству, а урядники Переяславської полкової канцелярії не дозволяли приватним особам користуватися монастирськими угіддями.

Еволюція світогляду та політичної орієнтації українського духовенства полягали в переході Київської митрополії, у структурі якої знаходилася Переяславська єпископія, під юрисдикцію Московського патріархату (хоч це попервах не порушувало її основних привілеїв – Авт.), що в подальшому негативно вплинуло на соціально-правове та майнове становище духовенства Переяслава та Гетьманщини, змінивши їхні привілеї та підпорядкувавши незалежну частину переяславського й українського духовенства російському владіці. Слід сказати, що посиленню церковно-адміністративної влади Москви над Україною не в останню чергу сприяла сама ж частина українських ієрархів. Демонструючи відданість централізаторській політиці московського царя і патріарха, вони щиро слугували інтересам Московської держави, що свідчить про глибоку закоріненість у східному православ'ї ідеї православної єдності [17, с. 244–245].

За гетьманства І. Мазепи відбувалася докорінна змінна владної політики щодо питань церкви та культури. Гетьман, як її симпатик, з розумінням ставився до проблем духовної сфери. Фактично в початковий період свого правління він очолив процеси церковної реформації в Гетьманщині, сприяв пом'якшенню дії акту приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, виступав захисником українських церковників у дискусії щодо трактування релігійних постулатів. Наступна важлива його роль – це реалізація на початку 1690-х рр. великомасштабної програми відродження духовних пам'яток, занепалих монастирських закладів, будівництво соборів, церков, освітніх закладів. Ці питання знаходилися в центрі діяльності гетьманського уряду. Під особистим патронатом І. Мазепи упродовж 1695–1700 рр. в Переяславі був збудований Вознесенський собор. На будівництво цього храму ним було надано понад 300 тис. золотих. Згодом, поруч собору Вознесіння Господа Ісуса Христа, була влаштована резиденція переяславських єпископів та розміщено комплекс Вознесенського монастиря [2, с. 12–13, 210].

У 1687–1708 рр. практично всі існуючі монастирі, завдяки турботам гетьмана, збільшили свої доходи від гетьманських асигнувань. Велика частина з них отримала у володіння додаткові села. Гетьманський уряд ретельно контролював процеси сплати податків обителям, карав козаків і старшину за самовільне захоплення монастирських земель, угідь. Ці заходи дали можливість не тільки поліпшити самозабезпечення монастирських закладів, а й акумулювати значні суми на оновлення їхніх іконостасів, церковних приміщень та ін. [13, с. 7].

У процесі еволюції за Петра I відбулися суттєві зміни в правовій системі православної церкви Російської імперії. У 1721 р. замість патріаршества було утворено Синод Російської Православної Церкви, який являв собою своєрідне міністерство у справах релігії. З ініціативи віце-президента Синоду Феофана Прокоповича було укладено «Духовний Регламент», або ж Статут Російської Православної Церкви, який являв собою бюрократичну Конституцію Російської Православної Церкви. Він не містив будь-яких згадок про привілеї та автономні права духовенства, що підпорядковувалося Київській митрополії [17, с. 247].

Важливим чинником у генезі становлення єпископії в Переяславі ранньомодерного періоду був історичний досвід, що зумовлювався давніми релігійно-культурними та суспільними традиціями, які спиралися на Давньоруську Переяславську єпархію, що функціонувала протягом XI–XIII ст. і закрилася внаслідок монгольської навали у 1237 р.

Переяславська єпархія була відновлена лише на поч. XVIII ст. Спочатку вона була залежною від Київської митрополічної єпархії, перебуваючи у статусі вікаріатства, а з 1733 р., здобувши ієрархічну незалежність, перетворена в самостійну Переяславсько-Бориспільську єпархію. Зокрема, в 1700 р. за наказом царя Петра I архієрея Захара Корниловича було висвячено на єпископа Переяславського і Бориспільського і коандютора митрополита Київського (1701–1715 рр.) [10, с. 48].

Слід сказати, що під час відсутності архієрея в Переяславі в окремі періоди (1726–1730), ставлеників тут «посвящав» єпископ Хрисанф (за походженням грек), а до нього – Червенський,

єпископ, що мешкав у Переяславі, не маючи єпархії [15, с.14].

У 1727 р. Російський Синод, всупереч усім обіцанням привілеям, даним Київській митрополії, призначив на переяславську кафедру росіянина Якіма Струкова. Останнього було обрано і затверджено в Петербурзі, без участі київського митрополита [5].

Єпархіальному відокремленню всіляко сприяв переяславський єпископ Арсеній Берло (1.26.1733–7.06.1744) [9, с. 78]. Перед прибуттям на Переяславську кафедру, Арсеній з 1729 р. був Могилевсько-Білоруським єпископом. До речі, вважалося, що Арсеній Берло мав придунайське походження [19, с. 90], адже він був сином переяславського полкового судді Івана Берла, родина якого переселилася із Валахії [11, с. 111]. Відомо, що родина Берлів прослідковувала свої шляхетські корені ще глибше, у римському епосі. На підтвердження факту своєї давньої аристократичної генеалогії вони висували зображення і опис символіки родового гербу: «На щиту блакитного поля зуброва (турова – Авт.) голова з золотим кільцем в ніздрях, між рогами золота зірка. Поверх щита хелм з короною золотою і при короні поперек золоте Берло» [18, арк. 2, 4]. Згідно сімейної легенди, саме римляни нібито у 155 році внесли зображення тура у великі будинки Валахії [8, с. 101–113].

Одним із головних завдань Арсенія Берла було підняття освітньо-культурного рівня серед священнослужителів, тому у 1738 р. було засновано і укомплектовано переяславський колегіум для навчання молоді із родин духовенства Переяславської єпархії [3, с. 738–739]. Цікаво й те, що із збережених документів і біографічних нарисів відомо, що навчальний заклад заснований єпископом Арсенієм Берлом, називався спочатку латинською школою, потім славяно-латинським училищем і Переяславською або Малоросійською семінарією, а в одному із підручників 1743 р. зустрічалася назва «Берліанской коллегіи» [1, с. 52]. А. Лазаревський у своїх нарисах (1899) навіть стверджував, що усі учні колегіуму називалися студентами, а саме училище викладачі («professors») називали «Collegio Berliana-Pereiaslaviae» [7, с. 106], тобто Переяславський-Берліанський колегіум, на честь його засновника.

Вподальшому єпископ докорінно реформував склад місцевого духовенства, звернувши особливу увагу: 1) на склад духовної консисторії, декілька разів міняючи «консистористів», поки не знайшов, на його думку, гідних цій посаді; 2) реформував єпархіальне судочинство, узгодивши його відповідно до українських духовних правил, тобто пом'якшив існуючі на той час покарання (їх єпископ застосовував у крайніх випадках, зокрема «за прелюбодейный грех», за крадіжки чи розбій, а при менших порушеннях допомагав «грішнику» розкаятися й спонукав його приносити якусь користь суспільству); 3) організував чітку систему єпархіальних зборів із духівництва і церков [15, с.22], установивши податки та збір коштів на ремонт і спорудження церков, ведучи записи усіх надходжень і витрат у спеціальних облікових книгах, а при церквах єпархії було заведено «збірні книги», куди записували імена меценатів, було заборонено давати і приймати протопопам та іншим духовним особам «посули» (фактично хабарі – Авт.) під час обрання на священника чи диякона [6, с. 69].

Після Арсенія Берла на посаді єпископа був Никодим Сребницький – вихованець Київської академії, який упродовж 1742–1745 рр. керував Санкт-Петербурзькою єпархією, зокрема Олександрівським монастирем. За його єпископства (2.02.1745– 12.06.1751) [19, с. 91; 10, с. 53] було дещо зменшено кількість зборів з переяславського духовенства, проте нижче духовенство залишалося соціальною групою, яка платила різні єпархіальні збори в архієрейську казну. Так, зокрема з 1745–1746 рр. священник при посвяті офіційно платив за одну ставленицьку грамоту 15 крб. 45 коп., але неофіційно ця сума могла бути більшою, через проходження всіх необхідних системних інстанцій. У Синод доходили відомості, що в період єпископства Іларіона Кондратківського (1776–1785рр.) ставленик за «цілопархіальну» грамоту платив 32 крб., потім, дякуючи преосвященному золотом, платив «консистористу», доповідачу справи про постанову, кафедральному писарю, архієрейському келейнику, писцю та іншим. Таким чином, посвята в сан священника коштувала близько 200–300 крб. Зауважимо, що за свого єпископства Никодим Сребницький всіляко захищав переяславське духівництво від втручання цивільних і військових осіб, відстоюючи їх інтереси, що стосувалися нерухомості та інших справ. Усе це вилилося в судові справи, якими він займався [15, с. 49–51].

Після Никодима Сребницького єпископська посада лишалася вакантною два роки (1751–1753 рр.). Незакінченість початих справ «по деламъ убогихъ вотчинъ ...» та ін. останнім єпископом змусила намісника кафедрального монастиря ієромонаха Сильвестра звернутися в Синод із проханням якнайшвидше забезпечити Переяславську кафедру «духовним господарем». Окрім цих обставин, митрополит Київський Тимофій Щербацький став зазіхати на Переяславську єпархію, клопочучись у Синоді про відновлення минулої залежності від Київської митрополії. Означені обставини змусили переяславське духовенство спробувати відновити своє давнє право на обрання собі єпископа відповідно до українських звичаїв. Духovenство підтримав гетьман, який офіційно дозволив процедуру обрання архіпастиря в актовому проханні. Вибори відбулися в 1752 р. без суперечок і порушень. Право голосу на виборах мали представники верхівки духовництва, проте російський царизм був не схильний до подібного роду виборчих поступок, тому не затвердив обраного єпископа в Переяславі. Представники духовенства Переяслава отримали з Петербурга догану [15, с. 26–29]. Таким чином, царський уряд придушував будь-які прояви самостійності як у церковному управлінні, так і в релігії, тому архієреєм був призначений Іоанн Козлович (23.02.1753–16.03.1757). Відомо, що він із 1748 до 1753 р. знаходився на посаді ректора Московської академії та архімандрита Донського і Заіконоспаського монастирів. Єпископ жертвував на облаштування колегіуму значну частину своїх прибутків [10, с. 55]. Єпископські розпорядження Козловича також стосувалися «тайнств» шлюбу зі сторони нареченого, щоб були гідні поруки, які б свідчили про його вірність. По суті, це були церковні положення сімейно-процесуального права, елементи якого втілювалися в тогочасну церковну практику [15, с. 30].

Гервасій Линцевський (20.04.1757–22.12.1769), до прибуття у резиденцію переяславських єпископів, із 1742–1757 рр. знаходився на посаді архімандрита Пекінського монастиря [10, с. 59]. Очоливши єпископію він дає конкретні настанови стосовно благоустрою храмів, літургійної і пасторської практики, настановлюючи цим самим священиків до відчуття свого сану й місця [15, с. 33] в суспільстві. Особливу увагу єпископ звернув на освіту вихідців із духовенства, вимагаючи, щоб сини священиків в обов'язковому порядку закінчували курс риторики в колегіумі Переяслава, а не охочі до навчання – не з'являлися для отримання священицького сану [3, с. 743], тому ці заходи спонукали молодь учитися й отримувати освіту, яка потрібна була їм для майбутньої професії. Для покращення судочинної системи і дисципліни серед священнослужителів й церковнослужителів архієрей розробив цілу систему правил, яких вони повинні були дотримуватися, та покарань, що застосовувалися до звинувачуваних підлеглих з духовенства. Гервасієм Линцевським також була заснована спеціальна посада «суперинтендента», котрий засідаючи в консисторії, наглядав за всім духовенством Переяслава та єпархії [15, с. 34–35].

Переяславський єпископ звертав увагу на соціальне становище православних у Правобережній частині Переяславської єпархії. Побачивши, що польська унія різними засобами успішно відлучає від православ'я частину місцевого населення, він організував дієву боротьбу проти неї.

Наступним єпископом у Переяславі був Іов (Йов) Базилевич (22.09.1770–22.09.1776). Вихованець Харківського колегіуму, а з 1763 року – ректор цього ж колегіуму і архімандрит Покровського монастиря. В Переяславі Базилевич особливо переймався проблемами колегіуму, в якому, зокрема, для покращення освітнього рівня у вересні 1773 р. відкрив новий вищий клас – філософію.

Як і попередні єпископи, Базилевич вимагав, щоб духовенство обов'язково закінчувало курс навчання в колегіумі та своєчасно з'являлося після вакацій (канікул). Такі настанови сприяли покращенню рівня освіченості серед духовенства.

Слід зауважити, що єпископи, управляючи єпархією (1733–1785 рр.), мали великі повноваження в духовній сфері, підпорядковуючи обширні церковно-адміністративні округи – протопопії, до яких, наприклад, у 1774 році входили 295 церков, із них у Переяславі – 12. Конкретно, у 1774 р. переяславським єпископам підпорядковувалося духовенство таких протопопій: Переяславської – (78 церков), Золотоніської – (71), Бориспільської – (37),

Баришівської – (27), Басанської – (24), Катериноградської – (78), Новомиргородської, Криловської, Кам'янської, а також Молдавський гусарський полк (7 часовень). Унаслідок відкриття у 1775–1776 рр. Слав'яно-Херсонської єпархії, від Переяславської в Новій Сербії було вилучено 81 церкву. За єпископства І. Кондратковського із Київської до Переяславської єпархії перейшло 126 церков, а також приєднано Миргородську (109), Лубенську (17), Сорочинську (1 чоловічий монастир), Іркліївську, Голтв'янську та Хорольську протопопії. Наприкінці існування Переяславсько-Бориспільської єпархії у відомстві єпископів, за даними 1780 року, не враховуючи православне населення Правобережжя та 181 церкву цього регіону, знаходилося: 443949 православних вірян обох статей (225800 чол. і 218149 жін.); 340 церков та 34109 приходських двори [15, с. 18–19].

Після Іова Базилевича Переяславську кафедру займав Іларіон Кондратковський (14.06.1776–27.03.1785), уродженець м. Воронежа. Освіту він отримав, як і більшість переяславських єпископів, у Київській академії. До переяславського єпископства він займав посаду архімандрита Києво-Межигірського монастиря, а в 1775 р. був переведений настоятелем Троїцького Калязинського монастиря Тверської єпархії. Єпископ суворо вимагав від духовенства сумлінного ставлення до своїх обов'язків, зокрема заборонив їм одружуватися без його дозволу. Наголошував на правильному записі клірових та проповідних відомостей, а також збільшив єпархіяльні збори. У 1781 р. за ініціативи Іларіона Кондратковського в Переяславському колегіумі було відкрито вищий клас – богослов'я [10, с. 64; 19, с. 95–96].

У 1785 р. Переяславська єпископія була закрита, а в 1786 р. Україна була розділена на Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську єпархії [15, с. 46; 20, с. 121]. Унаслідок цього Переяславська єпархія втратила свою самостійність, підпорядкувавшись Київській митрополії з назвою Коандьюторської [19, с. 96], тому єпископи виступали як архієреї Переяславські і Бориспільські [20, с. 121], коандьютори митрополита київського.

У кінці XVIII ст. завершується період незалежного переяславського єпископства. Зокрема, архієреями були Віктор Садковський (9.06.1785–13.04.1793); Дмитро Устимович (14.08.1793–5.12.1795) [20, с. 121–123]. Важливо те, з якою метою у 1793 р. Д. Устимовича ставили на цю посаду: «Ради обширностей Киевской Епархии определить в ней Викарного Епископа, с прежним названіем ... и с место пребываніем в г.Переяславе» [20, с. 123]. Унаслідок такого розпорядження на Переяславську кафедру був «обраний» архімандрит Димитрій (14.08.1793–12.05.1795) [20, с. 123]. У цьому призначенні простежується повна ієрархічна залежність переяславських єпископів від київських владик. Так, уже за Амфілохія Леонтовича (27.06.1795–1.07.1799) [10, с. 70] указ від 1797 р. обмежував управління переяславських єпископів лише Лівобережним духовенством та церквами, крім того, при архієреях засновувалася особлива консисторія, якою безпосередньо управляв Синод [20, с. 124]. За єпископства останнього Переяславська єпархія знову відновлена – у статусі вікаріатства Київської митрополії [3, с. 758–759]. У 1799 році перестало існувати коандьюторство переяславських єпископів київським митрополитам. Натомість було засноване Чигиринське вікаріатство з місцезнаходженням єпископів у Києво-Михайлівському монастирі [20, с. 125]. А з приходом на єпископську кафедру приємника А. Леонтовича – Сильвестра II (Лебединського) переяславські єпископи знову отримали самостійність (16.10.1799) з титулом Малоросійських-Переяславських [3, с. 759].

У грудні 1803 р. було утворено Полтавсько-Переяславську єпархію, резиденція якої ще довгий період залишалася у м. Переяславі, зокрема у архієреїв була ще приміська дача в с. Андрушах. Після згаданого Сильвестра II (Лебединського) єпархією керували наступні єпископи: Феофан (Шиянов–Чернявський) (1807–1812 рр.), Анатолій (Максимович) (1812–1816 рр.), Мефодій (Піснячевський) (1816–1824 рр.), Георгій (Ящуржинський) (1824–1830 рр.), Нафайл I (Павловський) (1830–1834 рр.) та Гедеон (Вишневський) (1834–1849 рр.). У 1847 р. унаслідок переміщення центру церковного життя у губернську Полтаву, архієрейська кафедра була перенесена із Переяслава.

У 1862 р. при «преосвященном» Олександрі Павловичі (1860–1862) наукова складова кафедри – Переяславська семінарія також була переведена в Полтаву [15, с. 234], лише залишається її колишня складова – духовне училище. Означені зміни позбавили Переяслав

попереднього церковного і громадського значення та негативно позначились на рівні місцевої освіти.

Упродовж 1803–1937 рр. правлячі єпископи мали титул Полтавських і Переяславських. Кафедру у Полтаві в різний час займали: Ієремія (Соловйов) (1849–1850), Нафанаїл II (Савченко) (1850–1867), Олександр (Павлович) (1860–1862), Іоан (Петін) (1862–1887), Іларіон II (Юшенів) (1887–1904), Іоан (Смірнов) (1904–1910), Назарій (Кирилов) (1910–1913), Феофан (Бистров) (1913–1919), Парфеній (Левицький) (1920–1921) та ін.

Слід зауважити, що у травні 1917 р. з ініціативи єпископа Парфенія (Левицького) в Полтаві відбувся Єпархіальний Собор духовенства Полтавської єпархії, який прийняв постанову про українізацію церкви та встановлення традиційного церковного устрою в Україні. У січні 1919 р. уряд Директорії Української Народної Республіки проголосив закон «Про автокефалію Української Православної Церкви» в якому було записано, що Українська церква «ні в якій залежності від Всеросійського патріарха не стоїть» [4].

У 1921 р. відбувся I Всеукраїнський православний собор Української Автокефальної Православної Церкви. Єпископ полтавський Парфеній став першим пастирем незалежної Української Церкви. Тоді ж, після 1921 р., почала утворюватися нова церковна ієрархія. Полтавську кафедру очолювали: Олександр (Ярещенко) (1921–1923), Юрій (Жевченко) (1924–1927). Серед ієрархів УАПЦ, які очолювали в ті роки церкву на Полтавщині, слід також назвати Костянтина (Кротевича) – архієпископа Полтавського (1922–1924).

У 1930-х рр., через антирелігійну політику та репресії більшовицької влади, було знищено значну частину священицьких кадрів, а супротив Московській патріархії призвів до того, що УАПЦ була фактично знищена. У 1937 р. за наказом радянських урядовців, правлячий єпископат та частина духовенства, що підпорядковувалась Москві, були репресовані.

Зі здобуттям Україною незалежності виникли умови для повного відродження української церкви та переяславської єпископії. Так, у червні 1990 р. в Києві відбувся Всеукраїнський Православний Собор УАПЦ, який затвердив фактичне відновлення Української Автокефальної Православної Церкви та ухвалив рішення про піднесення Глави УАПЦ до Патріаршої гідності, визнав недійсним приєднання до Московської патріархії Української митрополії в 1686 р. У соборі взяли участь 700 делегатів з усієї України, в тому числі 7 єпископів та понад 200 священиків. У жовтні 1990 р. УАПЦ була офіційно зареєстрована в Україні, а 18 листопада в соборі Святої Софії Київської відбулася інтронізація першого Патріарха. У червні 1992 р. на Всеукраїнському православному Соборі відбулося об'єднання УАПЦ та частини УПЦ Московського патріархату в Єдину Помісну Православну Церкву – Українську Православну Церкву Київського патріархату [4].

У 2000–2010 рр. єпископом Переяслав-Хмельницьким (з жовтня 2009 р. – Переяслав-Хмельницьким і Бориспільським) вікарієм Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України, намісником Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря та ректором Київської православної богословської академії був митрополит Димитрій (Рудюк). З липня 2010 р. і до сьогодні єпископом Переяслав-Хмельницьким і Бориспільським, керуючим Переяслав-Хмельницькою єпархією монастиря та ректором Київської православної богословської академії, згідно рішення Синоду, є намісник Видубицького Свято-Михайлівського монастиря Епіфаній (Думенко) постійний член Священного Синоду УПЦ Київського Патріархату [5].

Варто зауважити, що до єпископської компетенції входили такі функції: 1) управління церковно-адміністративними округами в межах своїх єпархій; 2) призначення і утвердження духовенства на священицьке місце; 3) контролювання належного стану церков і монастирів; 4) підтримання освітньо-культурного рівня духовенства за допомогою духовних шкіл та колегіумів [10, с. 47].

У ієрархії переяславського духовенства найвище звання, соціальну позицію, а звідси – і певне заможне майнове становище займали єпископи. Конкретно, можна диференціювати духовенство на особливо привілейовану категорію, до якої входили єпископи, архієреї, архієпископи, проміжну, або середню, ланку – канцеляристи, писарі консисторії, протодиякони, священнонамісники, консистористи протопопи і протоієреї та іншу, менш привілейовану,

частину – міське та сільське духовенство до якого відносився цілий церковний штат кліру. До духовної адміністрації належало також почесне духовенство – хрестові намісники та хрестові протопопи, духовники, напутники, депутати (представники від духовенства у світських судах) [15, с.49; 14, с. 97]. Верхівка духовенства, середня ланка та почесне духовенство володіло особливо значними маєтностями та залежними посполитими, тому їхнє майнове становище було найзаможніше, порівняно з рядовими церковними службовцями (ктиторами, пономарями, дияконами, вікарними священиками, настоятелями), які були також у майновому відношенні досить забезпеченими.

Додамо, що консисторія Переяслава виконувала функції судово-адміністративної колегії при єпископі, тому, як і протопські правління при протопопах, що розташовувалися в інших містечках єпархії, мала досить широкі повноваження. До їх компетенцій входило: спостереження за духовенством, у разі необхідності – судовий розгляд; нагляд за станом церков; обрання ставлеників; податки і збори. Слід сказати, що склад консисторії постійно змінювався, так у 1733 р. та у 80-х роках до неї входили троє монахів і один протопоп, потім – виключно монахи, а з 50-х-60-х рр. – знову монахи з одним представником білого духовенства. У подальшому, в 70-х роках XVIII ст. було вже три представники білого духовенства і тільки один монах. Значну роль при консисторії відігравав писар, завідувач консисторської канцелярії. Писар керував цілим штатом службовців: старший канцелярист, два канцеляристи, підканцелярист, протоколіст, а також міг бути помічник писаря – віце-писар [15, с. 48–49].

Таким чином, протягом XVIII ст. єпископську посаду в Переяславі займало 14 постійних єпископів та 3 тимчасових заступники. За етнічною приналежністю єпископи належали до українців, проте помітний один представник придунайського походження – Арсеній Берло та грецького – Хрисанф.

У генезі становлення єпископії в Переяславі ранньомодерного періоду важливим чинником був історичний досвід, що зумовлювався давніми релігійно-культурними та суспільними традиціями, які спиралися на Давньоруську Переяславську єпархію, що функціонувала протягом XI-XIII ст.

Переяславські архієреї уособлювали найвищу церковну владу й ієрархічну сходинку в Переяславсько-Бориспільській єпархії. Переяславська єпископія пройшла тернистий шлях своєї внутрішньої еволюції, тому можна виокремити певні церковно-історичні періоди її існування, занепаду та відродження: I період – відродження на основі Давньоруської Переяславської єпархії (з 1700 р.); II період – становлення в певній незалежності від Київської митрополії (1733–1785 рр.); III період – ліквідації (у 1785 р.) Переяславської єпископії російським царизмом, але невдовзі, знову відновлення, у вигляді коадьюторства й повної залежності від владик Київської митрополічної єпархії (1785–1799 рр.); IV період – повернення певної, умовної самостійності (з 1799 р.); V період – заснування (з 1803 р.) Полтавсько-Переяславської єпархії, резиденція якої до 1847 р. залишалася у Переяславі; VI період – перенесення центру єпископії до Полтави (з 1847 р.); VII період – утворення в межах Полтавської єпархії незалежної, української, церковної ієрархії (1921 р.) та її закриття (на початку 1930 рр.), внаслідок того, що духовенство було репресовано радянським партійним керівництвом; VIII період – фактичного занепаду церковного життя через ідеологічні перепони (з 1937 р. до початку 1990 рр.), IX період – початок становлення (з початку 1990 рр.) українського духовного життя й церкви та відродження (з 2000 р.) Переяславської єпархії.

Головну роль у відродженні та становленні (I та II періоді) відігравали саме єпископи, які належали до духовної еліти, керуючи єпархією та духівництвом, яке ними і затверджувалося, а також усіляко підтримували та відбудовували храми і монастирі. Переяславські архієреї започаткували і розвивали освіту на Переяславщині, головним центром якої став відомий далеко за межами єпархії Переяславський колегіум. Єпископи, розташовуючись у своїй резиденції в м. Переяславі при (Вознесенському соборі), керували значним церковно-адміністративним округом, що займав особливе й унікальне становище, оскільки знаходився в центрі геополітичних відносин між Росією і Польщею. Це значною мірою впливало на різні церковні справи, розповсюдження й укріплення православ'я як на Лівобережжі, так і на Правобережжі.

Єпископи були активними діячами і в законодавчих справах, видаючи різного роду укази, які стосувалися духовенства та освітньо-культурного життя єпархії. По суті, це був період розквіту Переяславської єпископії.

З початком III періоду у 1785 р., єпархія була ліквідована російським царизмом, але цього ж року через необхідність, стараннями переяславського духовенства відновлена (в IV періоді), хоча й у вигляді залежності від владик Київської митрополічної єпархії. У 1786 р. секуляризація церковного і монастирського майна та нерухомості вплинула на закриття Вознесенського та Михайлівського (чоловічих) монастирів Переяслава та скорочення церковного землеволодіння. В результаті секуляративного процесу духовенство позбулося майнової і економічної основи та втратило привілейоване становище в суспільно-політичному житті Гетьманщини. У 1797 р. російський уряд обмежував управління переяславських єпископів лише Лівобережним духовенством та церквами, окрім того, при архієреях засновувалася особлива консисторія, яка контролювалася Синодом. Це був час постійних змін в усіх сферах життя, унаслідок чого дещо послабився зв'язок між єпископами та підлеглим духівництвом, що спричинило помітний занепад у церковних і громадських справах.

У процесі генези, через утворення за російським типом спочатку губерній і повітів та в подальшому обмеження російським царизмом церковно-адміністративні округи – єпархії, Переяслав позбувся значення центру єпископії (1847) та в певній мірі освітньо-культурного осередку Лівобережної України (в умовному V періоді).

Починаючи з 1920-30-х рр. через антирелігійну пропаганду, що проводилася радянськими можновладцями і мала за мету обмежити, а по можливості й ліквідувати вплив церкви на громаду, значна частина переяславського духовенства постраждала від переслідувань і сталінських репресій, деякі міські храми були зруйновані, інші церкви – зачинили або використовували не за призначенням, а головне – в тогочасному суспільстві поступово скорочувалась частка вірян.

У другій половині XX ст. за вказівкою радянського партійного керівництва на території колишньої резиденції переяславських єпископів та більшій частині Вознесенського монастиря було створено військову частину, незважаючи на те, що на церковному подвір'ї були поховання архієреїв та монахів [2, с.210]. З кінця 1990-х рр. і до сьогодні ця ділянка знаходиться в запустінні. Доля подальшого призначення цього давнього куточка Переяслава, якому свято поклонялись наші предки, остаточно не вирішена. Отак сьогодні дивись на занедбану територію поблизу Мазепиного храму і мимоволі згадуєш рядки з поезії «Сон» Тараса Шевченка: «Собор Мазепин сяє, біліє, / Батька Богдана могила мріє, / Київським шляхом верби похилі / Трибратні давні могили вкрили. / З Трубайлом Альта меж осокою / Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою. / І все те, все те радує очі, / А серце плаче, гнятуть не хоче» [16, с.41].

Очевидно, що усім переяславцям незалежно від релігійних переконань, політичних поглядів і чиновницьких посад треба об'єднатися і взаємними зусиллями у правовому полі, об'єктивно, вирішити на користь громади і віруючих Переяслава це важливе питання. Зокрема, потрібно упорядкувати колишню резиденцію переяславських єпископів та ділянку на якій розташовувався комплекс Вознесенського монастиря; відродити давні храми святих Бориса та Гліба (у 1935 р. більшовицькі антихристи спалили церкву, влаштувавши в подальшому, натомість, пам'ятник Леніну) та Покрови Пресвятої Богородиці (у 1930 рр. церква була підірвана радянськими атеїстами, на її місці нині знаходиться критий ринок). Також варто поіменно вшанувати пам'ять про архієреїв, фундаторів храмів, конкретними пам'ятними знаками, щоб жителі і гості міста були обізнані з іменами церковної верхівки єпархії та меценатів, які опікувалися духовним життям Переяславської єпархії. У Переяславі було б доречно встановити пам'ятник Івану Мазепі – як гетьману, що боровся за незалежність України та був покровителем Православної Церкви і фундатором Вознесенського собору; козацькій родині переяславського полковника Івана Мировича – переважно за кошти якої упродовж 1704–1709 рр. було збудовано мурований храм Покрови Пресвятої Богородиці. Адже загальновідомо, що історію творили конкретні особи, клани і стани тогочасного суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берло А.Л. Арсений Берло, епископ Переяславский и Бориспольский: Биографический очерк / А.Л. Берло // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1904. – Кн. 18. – 59 с.
2. Гуржій О.І. Чиновники, міщани та освітяни Переяслава другої половини XVII – початку XX ст.: Монографія. / О.І. Гуржій, В.А. Лоха. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 412 с.
3. Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ея (1738 г.) до преобразования / В. Демидовский // ПЕВ. 1888 г. – № 20. – Ч. неоф. – С. 735 – 776.
4. Історія Полтавської єпархії. Квітень 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://orthodox.pl.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=49:2011-04-06-13-36-07&catid=36:eparhiya&Itemid=62. – Заголовок з екрану.
5. Історія Переяслав-Хмельницької єпархії. Вересень 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://perejaslav.km.ua/eparhia/vidomosti/19-history.html>. – Заголовок з екрану.
6. Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / [Упоряд. З.І. Хижняк; За ред. В.С. Брюховецького]. – К.: КМ Академія, 2001. – 736 с.
7. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672–1805) / А. Лазаревский // Очерки, заметки и документы по истории Малоросии. – К., 1899. – С. 91 – 114.
8. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672 – 1805) / А. Лазаревский // Киевская старина – 1899. – № 1. – С.101 – 113.
9. Лоха В.А. Церковна та громадська діяльність переяславських єпископів / В.А. Лоха // Київщинознавство: Зб. наук. праць [Упоряд. О.І. Потапенко, Б.О. Чернов; За ред. В.П. Коцура]. – К., 2005. – С. 76-115.
10. Лоха В.А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII-XIXст.: Монографія / В.А. Лоха [Передм. В.П. Коцура]. – К.: Міленіум, 2006. – 114 с., іл.
11. Лоха В. Козацькі полковники Переяслава XVII-XVIII ст.: походження, привілеї, права / В.А. Лоха // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Вип.19. – Переяслав-Хм., 2007. – С. 108 – 118.
12. Музиченко П. Козацька держава і право / П. Музиченко // Україна козацька держава. – К.: ЕММА, 2004. – С. 504-507.
13. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури / С. Павленко – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська акад.”, 2005. – 304 с. – Бібліогр.: С. 180-238.
14. Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII-XVIIIст.) / В.В. Панашенко – К., 1995. – 209 с.
15. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733-1785гг.) / В. Пархоменко – Полтава, 1908. – 130 с.
16. Повне зібрання творів Т.Г. Шевченка: у 12 т. / [Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін.] – К., 2001. – Т.2. – с.41.
17. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості / [Відп. ред. В.А. Смолій]. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 317 с.
18. Фамильные документы рода Берлов. 1721 – 1829 годы // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 58261. – 87 арк.
19. Юзефович Д. Иерархия Переяславско-Полтавской епархии / Д. Юзефович // Полтавские епархиальные ведомости – 1863. – № 15. – Часть официальная. – С. 88–96.
20. Юзефович Д. Иерархия Переяславско-Полтавской епархии / Д. Юзефович // Полтавские епархиальные ведомости – 1863. – № 16 – Часть не официальная – С. 121-127.

REFERENCES

1. Berlo A.L. Arseniy Berlo, yepiskop Pereyaslavskiy i Borispolskiy: Biograficheskiy ocherk. / A.L. Berlo // Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa. – K., 1904. – Kn. 18. – 59 s.

2. Hurzhiy O.I. Chynovnyky, mishchany ta osvityany Pereyaslava druhoyi polovyny XVII – pochatku XX st.: Monohrafiya. / O.I. Hurzhiy, V.A. Lokha. – Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi, 2012. – 412 s.
3. Demidovskiy V. Kratkiy istoricheskiy ocherk sostoyaniya Pereyaslavsko – Poltavskoy seminarii so vremeni osnovaniya yeya (1738 g.) do preobrazovaniya / V. Demidovskiy // PEV. 1888 g. – № 20. – Ch. neof. – S. 735 – 776.
4. Istoriya Poltavs'koyi yeparkhiyi. Kvitin' 2011 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://orthodox.pl.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=49:2011-04-06-13-36-07&catid=36:yeparhiya&Itemid=62. – Zaholovok z ekranu.
5. Istoriya Pereyaslav-Khmel'nyts'koyi yeparkhiyi. Veresen' 2013 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://perejaslav.km.ua/eparhia/vidomosti/19-history.html>. – Zaholovok z ekranu.
6. Kyievo-Mohylyans'ka akademiya v imenakh XVII–XVIII st.: Entsyklopedychne vydannya / [Uporyad. Z.I. Khyzhnyak; Za red. V.S. Bryukhovets'koho]. – K.: KM Akademiya, 2001. – 736 s.
7. Lazarevskiy A. Iz semeynoy khroniki Berlov (1672–1805) / A. Lazarevskiy // Ocherki, zametki i dokumenty po istorii Malorosii. – K., 1899. – S. 91 – 114.
8. Lazarevskiy A. Iz semeynoy khroniki Berlov (1672 – 1805) / A. Lazarevskiy // Kiyevskaya starina – 1899. – № 1. – S. 101 – 113.
9. Lokha V.A. Tserkovna ta hromads'ka diyal'nist' pereyaslavs'kykh yepyskopiv / V.A. Lokha // Kyivshchynoznavstvo: Zb. nauk. prats'. [Uporyad. O.I. Potapenko, B.O. Chernov; Za red. V.P. Kotsura]. – K., 2005. – S. 76-115.
10. Lokha V.A. Dukhovenstvo, tserkvy ta kolehium mista Pereyaslava seredyny XVII-XIXst.: Monohrafiya. / V.A. Lokha [Peredm. V.P. Kotsura]. – K.: Milenium, 2006. – 114 s., il.
11. Lokha V. Kozats'ki polkovnyky Pereyaslava XVII-XVIII st.: pokhodzhennya, pryvileyi, prava / V.A. Lokha // Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi: Zb. nauk. statey. – Vyp. 19. – Pereyaslav-Khm., 2007. – S. 108 – 118.
12. Muzychenko P. Kozats'ka derzhava i pravo / P. Muzychenko // Ukrayina kozats'ka derzhava. – K.: EMMA, 2004. – S. 504-507.
13. Pavlenko S. Ivan Mazepa yak budivnychyy ukrayins'koyi kul'tury / S. Pavlenko – K.: Vyd. dim "Kyievo-Mohylyans'ka akad.", 2005. – 304 s. – Bibliohr.: S. 180-238.
14. Panashenko V.V. Sotsial'na elita Het'manshchyny (druha polovyna XVII-XVIIIst.) / V.V. Panashenko – K., 1995. – 209 s.
15. Parkhomenko V. Ocherk istorii Pereyaslavsko-Borispolskoi yeparkhii (1733-1785gg.) / V. Parkhomenko – Poltava, 1908. – 130 s.
16. Povne zibrannya tvoriv T.H. Shevchenka: u 12 t. / [Redkol.: M.H. Zhulyns'kyi (holova) ta in.] – K., 2001. – T. 2. – s. 41.
17. Ukrayins'ke suspil'stvo na zlami seredn'ovichchya i novoho chasu: Narysy z istoriyi mental'nosti ta natsional'noyi svidomosti / [Vidp. red. V.A. Smoliiy]. – K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2001. – 317 s.
18. Familnyye dokumenty roda Berlov. 1721 – 1829 gody // Institut rukopisu Natsionalnoï biblioteki Ukraïni imeni V.I. Vernadskogo. – F. I. – Spr. 58261. – 87 ark.
19. Yuzefovich D. Iyerarkhiya Pereyaslavsko-Poltavskoy yeparkhii / D. Yuzefovich // Poltavskiye yeparkhialnyye vedomosti – 1863. – № 15. – Chast ofitsialnaya. – S. 88–96.
20. Yuzefovich D. Iyerarkhiya Pereyaslavsko-Poltavskoy yeparkhii / D. Yuzefovich // Poltavskiye yeparkhialnyye vedomosti – 1863. – № 16 – Chast ne ofitsialnaya – S. 121-127.

Лоха В, Лоха А. Переяславские епископы: их функции и роль в становлении и генезе епархии и иерархия церковного управления.

В статье, на основании специальной литературы, авторами делается попытка выяснить функции и роль переяславских епископов в становлении и генезе епархии. В частности, представлена оригинальная периодизация Переяславской епископии. Освещается персональный состав архиереев и иерархия церковного управления.

Переяславские архиереи олицетворяли высшую церковную власть и иерархическую

ступень в Переяславско-Бориспольской епархии. Переяславская епископия прошла тернистый путь своей внутренней эволюции, поэтому можно выделить определенные церковно – исторические периоды ее существования, упадка и возрождения: I период – возрождение на основе Древнерусской Переяславской епархии (с 1700 г.); II период – становление в определенной независимости от Киевской митрополии (1733-1785 гг.); III период – ликвидация (в 1785 г.) Переяславской епископии российским царизмом, но вскоре снова возрождение, в виде коандюторства и полной зависимости от владык Киевской митрополичьей епархии (1785-1799 гг.); IV период – возвращение определенной, условной самостоятельности (с 1799 г.); V период – основание (с 1803 г.) Полтавско-Переяславской епархии, резиденция которой до 1847 оставалась в Переяславе; VI период – перенесение центра епископии в Полтаву (с 1847 г.); VII период – образование в пределах Полтавской епархии независимой, украинской, церковной иерархии (1921 г.) и ее закрытие (в начале 1930 гг.), вследствие того, что духовенство было репрессировано советским партийным руководством; VIII период – фактический упадок церковной жизни через идеологические преграды (с 1937 г. – до начала 1990 гг.), IX период – начало становления (с начала 1990 г.) украинской духовной жизни и церкви и возрождения (с 2000 г.) Переяславской епархии.

Методологической основой работы стали принципы историзма, системности и научной объективности. Они обусловили сочетание общего, особенного и специфического, конкретный анализ указанных явлений при определенных условиях, а также адекватную интерпретацию текстов источников.

Ключевые слова: духовенство, епископ, архиерей, Переяславская епископия, епархия, церковь.

Lokha V., Lokha A. Bishops of Pereyaslav: their functions and role in formation and genesis of the diocese and the history church government.

In the article on the basis of special literature the authors made an attempt to clarify the functions and role of Pereyaslav bishops in formation and genesis of the diocese. In particular, the original periodization of Pereyaslav bishopric was presented. Personal staff of archbishops and hierarchy of the church government are highlighted.

Pereyaslav bishops embodied the highest ecclesiastical authority and hierarchical place in Pereyaslav - Boryspil diocese. Pereyaslav bishopric got over a thorny path of its internal evolution, so we can isolate the certain church- historical periods of its existence, decay and rebirth: the 1-st period - renaissance based on the Ancient Russ - Pereyaslav diocese (since 1700); II-nd period - formation in a certain independence from the Kyiv Metropolis (1733-1785); III-rd period - liquidation (in 1785) of Pereyaslav bishopric by Russian tsarist government, but soon it was renewing again, as a koandyutorstvo and total dependence on rulers of Kyiv metropolitan diocese (1785-1799); IV-th period - return of some conditional independence (since 1799); V-th period - establishment (from 1803) of Poltava - Pereyaslav diocese, whose seat until 1847 remained in Pereyaslav; VI-th period - transference of the centre of bishopric to Poltava (since 1847); VII-th period - formation within Poltava eparchy of the independent, Ukrainian, church hierarchy (1921) and its closure (in early 1930s), as a result of the clergy persecuting by the Soviet party leadership; VIII-th period - the actual decline of church life because of the ideological barriers (from 1937 to early 1990s) IX-th period - the beginning of the formation (from the early 1990s) of Ukrainian church and spiritual life and rebirth (since 2000) of Pereyaslav diocese.

The methodological basis of the work made the principles of historicism, systematic and scientific objectivity. They led to a combination of general, special and specific, concrete analysis of the mentioned phenomena under certain conditions, as well as an adequate interpretation of the source text.

Key words: clergy, bishop, archbishop, Pereyaslav bishopric, diocese, church.

Одержано 2.12.2013